

بررسی و مقایسه شهرسازی اشکانی و ساسانی با رویکردی به مؤلفه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی

چکیده

شهرسازی و معماری در دوره حکومت اشکانیان و ساسانیان در ایران دارای جایگاه و اهمیت ویژه‌ای بود. شیوه شهرسازی در دوره این دو حکومت تفاوت‌هایی داشت. نوع اداره سیاسی امپراطوری‌های پارتی و ساسانی ماهیتی متفاوت بود؛ این مسئله در نگرش به گسترش و احداث یا مرمت شهرها امری ضروری و کلیدی است. این پژوهش با رویکردی جامعه‌شناختی تحلیلی به دنبال مقایسه شهرسازی اشکانی و ساسانی است. از نظر هدف جزو پژوهش‌های نظری بوده و به لحاظ ماهیت و روش کار، در ردیف پژوهش‌های تاریخی قرار می‌گیرد و به روش توصیفی تحلیلی تنظیم شده است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که تغییر ساختار شهرهای شطرنجی تا قبل از تسلط اشکانیان بر فلات ایران شکل گرفته بود. در این دوره، تبدیل آن به شهرهای دایره‌ای، جهت احداث کمربندی دفاعی حراستی و حفاظت بیشتر و دقیق‌تر از شهر حاصل این نگرش است. استفاده از مصالح ساختمانی بوم‌آورد در معماری اشکانی و احداث کاخ‌های باشکوه و آتشکده‌های مهم در دوره ساسانی که ریشه در ساختار دین‌باور امپراطوری ساسانی دارد از مشخصات بارز این نوشتار می‌باشد.

اهداف پژوهش:

۱. تبیین و مقایسه عوامل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در شهرسازی اشکانی و ساسانی.
۲. بررسی عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر در نگرش و تفکر شهرسازی در دو سلسله اشکانی و ساسانی.

سؤالات پژوهش:

۱. مهم‌ترین مؤلفه‌ها در تبیین و تحلیل عوامل مؤثر در شهرسازی دوره اشکانی و ساسانی چیست؟
۲. مهم‌ترین مشخصه در بررسی تأثیر اندیشه‌های هلنیستی بر شهرسازی اشکانیان چه بوده است؟

کلیدواژه‌ها: شهرسازی، دوره اشکانیان، دوره ساسانیان، سبک پارتی.

مقدمه

قبل از بررسی تطبیقی شهرسازی اشکانیان و ساسانیان با رویکرهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی توجه به این نکته ضروری است که ساختار اداره این دو امپراطوری به صورت بنیادین متفاوت بوده است. دو عامل حکومت دینی و ساختار سیاسی متمرکز ساسانی با امپراطوری تمرکززدایی پارتی دارای تفاوت جدی است. ساختار قومیتی ایران در دوره پارتی خود مبحثی قابل توجه است که تأثیر مسقیمی بر سبک و روش معماری و شهرسازی دارد. سه دوره متمایز گسترش این امپراطوری بهرت بود از: دوره هنر یونانی-ایرانی و در راستی سنت‌های هخامنشی و سلوکی؛ دوم الگوبرداری از هنر هخامنشی و حذف فرهنگ هلنیسم و سوم گسترش مرزهای امپراطوری از میان رودان و تأثیرپذیری متقابل از فضای هنری و سنت‌های غالب معماری و شهرسازی بین‌النهرین. این تنوع اندیشه‌ها در نوع نگرش به معماری و شهرسازی در دوره پارتی و استفاده از مصالح بوم‌آورد در جغرافیای گسترده ایران عصر اشکانی باعث شکل‌گیری سبک پارتی در کنار سبک‌های متداول معماری در دوره باستان شد؛ مهم‌ترین خصوصیت و ویژگی آن ابداع گنبد به جای سقف و پوشش‌های طاقی و قوسی بود. همین‌طور حیاط مرکزی که از مشخصات مهم معماری درون‌گرای ایرانی است در دوره اشکانی رسماً نمود عینی پیدا کرده است.

شهرسازی در دوره ساسانی از دو مؤلفه مهم پیروی کرد. ابتدا توجه به سنت‌های رایج باستانی ایران زمین که ریشه‌های هخامنشی و اشکانی داشت. دوم پررنگ‌شدن سنت‌های دینی و مذهبی که بر نظام متمرکز سیاسی استوار بود و ساخت کاخ‌های عظیم شاهنشاهی و آتشکده‌های مهم مذهبی را در دستور کار خود داشت. مصالح ساختمانی در این دوره خشت خام، خشت پخته و سنگ لاشه بود. مهم‌ترین دستاورد معماری این دوره، گچ‌بری‌های مثال زدنی ساسانی است که در معماری کاخ‌ها و آتشکده‌ها مورد استفاده قرار گرفته است. همین‌طور به علت توجه به مقام شاهی و تمرکز سیاسی سلطنت ساخت شهرهای استراتژیک برای مقابله با اقوام بیابانگرد شمالی از جمله هپتالیان، ترکان و خزرها و همین‌طور اعراب منطقه جنوب در دستور کار قرار گرفت. بیشتر شهرها در این دوره با پسوند (ایران) یا خوره (فره) نامگذاری می‌شدند که این روش در اصل اشاره به اصطلاح اوستایی (ایران خورنه) است که با مفهوم شاهنشاهی و تسلط کامل شاه بر شهرها ارتباط مستقیم دارد.

در این پژوهش تلاش شده است ضمن بررسی و مطالعه منابع و مأخذ مرتبط با موضوع بحث به پژوهش‌های داخلی و مطالعات خارجی که بر محور مطالعات شهرسازی و معماری و همچنین عملکرد کشورداری دو امپراطوری مهم ایران باستان یعنی پارتیان و ساسانیان استوار بوده، تحلیلی صحیح و نزدیک به واقعیت ارائه دهیم. هدف در این بررسی، مقایسه شهرسازی اشکانی و ساسانی با رویکردی بر سه محور اصلی سیاسی، اجتماعی، فرهنگی بوده که این مقایسه در سه مؤلفه ذکر شده مورد بررسی قرار گرفته است.

درخصوص موضوع ای پژوهش باید گفت در مراجعه به کتب و اسناد مربوطه خصوصاً آثار فارسی اثری کاملاً منطبق با موضوع این پژوهش یافت نشد. اما به تألیفاتی اشاره خواهیم کرد که موضوعاتی مرتبط با بحث این مقاله داشته‌اند. ۱. پیگولوسکایا، نیناویکتورونا (۱۳۷۲) شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان ترجمه عنایت‌الله رضا، یکی از برجسته‌ترین آثاری است که محقق دانشمند شوروی بانو پیگولوسکایا پیرامون شهرهای غرب ایران به‌ویژه بین‌النهرین در عصر اشکانیان و ساسانیان زیر نظر موسسه تحقیقاتی سوربن فرانسه به رشته ی تحریر کشیده است. در این اثر گرچه هدف اصلی مؤلف بررسی جوانب متنوع تاریخ و فرهنگ ایران طی سده های سوم تا پنجم میلادی بود، به منظور روشن

ساختن جهات مذکور، ناگزیر به شرح وضع شهرهای ایران در روزگار سلوکیان و پارتیان و ساسانیان شده و به مقایسه جهات اقتصادی و اجتماعی آن روزگار با عصر موردنظر پرداخته‌است.

پوپ (۱۳۷۰)، در کتاب معماری ایران، گونه‌های مختلف معماری ایران از قدیم‌ترین ایام تا پایان دوره صفویه را بررسی کرده است. کریستن‌سن، (۱۳۷۴) در کتاب ایران در زمان ساسانیان، به وضعیت شهرسازی ایران در دوره ساسانی اشاره کرده است. اهمیت این پژوهش در نگاه میان رشته‌ای به موضوعات اساسی چون معماری، شهرسازی، عملکرد سیاسی اجتماعی فرهنگی دو امپراطوری اشکانی و ساسانی است که سبک‌های رایج در ساخت و ساز استفاده از مصالح ساختمانی در موقعیت‌های جغرافیایی متفاوت و اعمال سیاست‌های خاص تهاجمی و تدافعی امپراطوری‌های موردنظر را مورد تحلیل و بررسی قرار داده است. این پژوهش بر یک سوال اصلی و دو سوال فرعی استوار است که عبارتند از: مهم‌ترین ویژگی در بررسی و مقایسه شهرسازی اشکانی و ساسانی با رویکردی بر مؤلفه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی چیست؟ عامل سیاسی در مقایسه شهرسازی اشکانی و ساسانی چه جایگاهی دارد؟ عامل اجتماعی چه نقشی در مقایسه شهرسازی اشکانی و ساسانی دارد؟ عامل فرهنگی چه تأثیری بر شهرسازی اشکانی و ساسانی داشته است؟ در پاسخ به سؤال اصلی فرضیه زیر ارائه شده است: مهم‌ترین ویژگی توجه به نظام متمرکز سیاسی در دوره ساسانی با محوریت مذهب و نظام سیاسی تمرکزگرای اشکانی که بر دو مؤلفه اجتماعی و فرهنگی تأثیر مستقیم داشته است.

این پژوهش در حوزه مطالعات تاریخی با محوریت شهرسازی و معماری اشکانی و ساسانی تنظیم شده که دریچه‌ای نو در تحلیل‌های بین‌رشته‌ای گشوده است. روش گردآوری مطالب این پژوهش به صورت کتابخانه‌ای بوده است و به لحاظ شیوه کار به صورت تحلیلی توصیفی به نگارش درآمده است. جمع‌بندی نهایی این پژوهش تحلیل و نگرش تاریخی به چگونگی ایجاد و گسترش سبک پارتی و استفاده از مصالح خاص و بوم‌آورد بوده است، در دو سلسله اشکانی و ساسانی بوده است.

نتیجه‌گیری

در یک جمع‌بندی نهایی درخصوص مقایسه شهرسازی در دوره اشکانی و ساسانی می‌توان به این نکات اصلی توجه کرد. شهرسازی در دوره ساسانی و اشکانی از یک منحنی روبه‌رشد تبعیت نمی‌کند و به‌فراخور زمان و مکان، قدرت و ناتوانی پادشاهان و عملکرد سیاسی همسایگان امپراطوری دچار شدت و ضعف شده است.

استفاده از مصالح بوم‌آورد خصوصاً در دوره پارتی و ابداع تکنیک طاق و قوس به‌جای سقف در شهرسازی؛ ساخت ویلاها و ساختمان‌های متعدد با دارابودن حیاط مرکزی که یادگار معماری آشوری و سنت رایج در منطقه میان‌رودان است و اشاره مستقیم و به معماری درون‌گرای ایرانی دارد از مهم‌ترین ویژگی‌های فرهنگی این دوره محسوب می‌شود. در این میان تأثیرپذیری از سبک معماری پارتی و احداث آتشکده‌های چهارطاقی همین‌طور استفاده از مصالح گچ و بهره‌برداری از آن در گچ‌بری‌های مثال‌زدنی ساسانی که در کاخ‌ها و آتشکده‌های مذهبی کاربرد داشت؛ به‌عنوان شناسنامه معماری فرهنگی ساسانیان قابل اشاره می‌باشد.

اداره شهرها و مراکز اداری تحت نظر آن‌ها که شامل ده‌ها، روستاها و بخش‌های کشاورزی و دامداری می‌شد. در دو دوره اشکانی و ساسانی متفاوت بود. تمرکز دولت مرکزی بر ایالات تحت‌نظر شاهنشاهی ساسانی با نحوه اداره امپراطوری پارتی که در برخی ایالات استقلال نسبی سیاسی وجود داشت متفاوت بود. این مسئله در شهرسازی دوره ساسانی و تمرکز بر ساخت شهرهای جدید که در ناحیه جنوب و جنوب غربی فلات ایران قرار داشتند و تحت نظارت مستقیم شاهنشاهی ساسانی بودند قابل مشاهده است. در ناحیه‌های شمالی و به‌خصوص سواحل دریای خزر با توجه به امکانات

گسترده جهت مصالح ساخت‌وساز این امر چندان قوت و بروزی ندارد. این مسئله در دوره پارتی با صورتی متفاوت قابل بررسی است. ازسویی خواستگاه برآمدن اشکانیان ایالات شرقی و شمالی بود. شهر نیسا اولین و مهم‌ترین شهری بود که در دوره اولیه فرمانروایی پارتیان احداث و مرمت شد. از سویی دیگر، اشکانیان در ابتدای تشکیل امپراطوری خود با غلبه دولتی بیگانه و فرهنگی غیر ایرانی، مواجه بودند که با تلاش‌های فراوان موفق به حذف سلطه فرهنگی و سیاسی ایشان یعنی سلوکیان شدند. تسلط بر شهرهای ساخته‌شده ایشان و احداث شهرهای جدید که با فرم کلی دایره شکل گرفته از مهم‌ترین اقدامات شهرسازی اشکانی است. در این فرم جدید شهرسازی، مدل شطرنجی شهرها که قالبی یونانی داشت، جهت حفاظت و دفاع آسان‌تر به فرم دایره‌ای تغییر شکل داد، تدابیر ویژه‌ای جهت حراست از آن به‌عمل می‌آمد.

آخرین نکته در این جمع‌بندی وجود دو طبقه مهم اجتماعی در ساختار شهریست که نقش مهم و تعیین‌کننده‌ای در نحوه اداره شهرها و شکل ظاهری آن داشتند؛ نظامیان و دیوانیان که به‌عنوان نمایندگان سلطنت در شهرها قلمداد می‌شدند. ساخت‌وساز و تجدید بناهای کهن، گسترده و تقویت فضای حراست از شهر که دژها و باروها از آن جمله‌اند. شکل‌گیری ساختمان‌های اداری، اصناف و مدیریت داخلی شهر در نهایت ساخت و ترمیم پادگان‌های نظامی با رویکرد حفاظتی-تهاجمی، اقتصادی و تجاری که این ساختار در مدل‌های مختلف شهری قابل اشاره و مشاهده است.

منابع

احمدی، حسین؛ شکفته، عاطفه. (۱۳۹۰). «تزئینات گچبری در معماری قرون اولیه اسلامی ایران، فصلنامه ادبیات و هنر دینی»، شماره ۴.
انصاری، جمال. (۱۳۶۶). «گچبری دوران ساسانی و تأثیر آن در هنرهای اسلامی»، فصلنامه هنر، شماره ۱، صص ۳۲-۱۰.

انصاری، محمود. (۱۳۵۰). سیری در معماری ایران، تهران: هنر سرای عالی.
اوشیدری، جهانگیر نور. (۱۳۷۹). آتش و آتشکده در آئین زرتشت، تهران: اوشیدری.
بویس، مری. (۱۳۹۳). تاریخ کیش زرتشت، ترجمه: همایون صنعتی‌زاده، تهران: گسترده.
بهار، مهرداد. (۱۳۸۲). بندهش، تهران: انتشارات توس.
بیانی، شیرین. (۱۳۵۵). شامگاه اشکانیان و بامداد ساسانیان، دانشگاه تهران.
پیرنیا، حسن. (۱۳۴۴). ایران باستان (اشکانیان)، ترجمه: علی اصغر حکمت، تهران: ابن‌سینا.
پیگولوسکایا. (۱۳۵۳). تاریخ ایران باستان، ترجمه: کریم کشاورز، تهران: پیام.
پیگولوسکایا. (۱۳۶۷). شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان، ج ۱، ترجمه: عنایت ا... رضا، تهران: علمی و فرهنگی.

تقوی‌نژاد دیلمی، محمدرضا. (۱۳۶۶). معماری، شهرسازی و شهرنشینی ایران در گذر زمان، چاپ دوم، تهران: انتشارات سیاولی، فرهنگسرا.

خزرجی، ابودلف مسعربن‌المهلل. (۱۳۵۴). سفرنامه ابودولف در ایران، ترجمه: سید ابوالفضل طباطبائی، انتشارات تهران: زوار.

دریایی، تورج. (۱۳۸۳). شاهنشاهی ساسانی، ترجمه: مرتضی ثاقب‌فر، تهران: ققنوس.
دیاکونوف، میخائیل. (۱۳۸۲). تاریخ ایران باستان، ترجمه: روحی ارباب، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

دوستخواه، جلیل. (۱۳۷۹). اوستا، جلد اول، چاپ پنجم، تهران: انتشارات مروارید.

راوندی، مرتضی. (۱۳۸۴). تاریخ اجتماعی ایران (تاریخ کهن‌ترین ملل باستانی از آغاز تا اسلام)، جلد ۱، چاپ پنجم، تهران: انتشارات نگاه.

حاجی‌زاده، کریم؛ پورکریمی، پرویز. (۱۳۹۳). تحلیل فضای کالبدی شهرهای دوره اشکانی، همایش شهر اسلامی در دانشگاه هنر تبریز.

سایکس، سرپرسی. (۱۳۸۰). تاریخ ایران، ترجمه: محمد تقی فخرداعی گیلانی، تهران: وزارت فرهنگی و هنر.

سرفراز، علی‌اکبر. (۱۳۶۶). بیشاپور و شهرهای ایران، جلد دوم، به کوشش محمدیوسف کیانی، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.

سجادی، علی. (۱۳۷۴). «هنر گچبری در معماری اسلامی ایران»، فصلنامه علمی، هنری و فرهنگی اثر، سازمان میراث فرهنگی کشور، شماره ۴، صص ۱-۱۲.

سرافراز، علی‌اکبر؛ فیروزمندی، بهمن؛ محسنی، حسین و سروقدی، محمدجعفر. (۱۳۹۱). باستان‌شناسی و هنر دوران تاریخی ماد، تهران: نشر مارلیک.

سرافراز، علی‌اکبر؛ فیروزمندی، بهمن. (۱۳۸۱). باستانی‌شناسی و هنر دوران تاریخی ماد، هخامنشی، اشکانی و ساسانی، تهران: انتشارات عفاف.

سلطانی، علی؛ نامداران، احمدعلی. (۱۳۸۹). «بررسی تأثیر نیروهای مختلف در شکل‌گیری فضای شهری»، هویت شهر، ص ۱۲۵.

سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۶۷). مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران. تهران: امیرکبیر.

شکی، منصور. (۱۳۸۵). نظام طبقاتی در عصر ساسانی؛ ترجمه: حسین کیان راد، جامعه و اقتصاد عصر ساسانی، تهران: سخن.

شهیدی، حسین. (۱۳۶۵). چهارسو و نگرشی کوتاه بر تاریخ و جغرافیای تاریخی، تهران: انتشارات امیرکبیر.

شیپمان، کلاوس. (۱۳۸۴). مبانی تاریخ پارتیان، ترجمه: هوشنگ صادقی، تهران: سمت.

شیپمن، کلاوس. (۱۳۹۰). مبانی تاریخ ساسانیان، ترجمه: کیکاووس جهانداری، تهران: انتشارات فرزانه روز.

شکوئی، حسین. (۱۳۷۳). دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری، تهران: سمت.

طرفداری، علیمحمد. (۱۳۹۵). سیری در جایگاه دولت شهرهای یونانی در نظام حکومتی اشکانیان، تاریخنگار، شماره ۱۰.

طبری، محمدبن جریر. (۱۳۷۵). تاریخ الرسل و الملوک، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.

فلاح فر، سعید. (۱۳۷۹). فرهنگ و اژه‌های معماری سنتی ایران، تهران: انتشارات کامیاب.

عیسی، بهنام. (۱۳۶۳). معماری ایرانی، ج ۱، تهران: انتشارات مجرد.

کالج، مالکوم. (۱۳۸۰). پارتیان، ترجمه: مسعود رجب‌نیا، تهران: هیرمند.

کاوسی، مژگان. (۱۳۹۶). فلسفه پیدایش چارطاقی و آتش‌نایش، مطالعات هنر و فرهنگ، شماره ۴، ص ۸۴.

کریستین سن، آرتور. (۱۳۷۴). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه: رشید یاسمی، تهران: ابن‌سینا.

گیرشمن، رومن. (۱۳۹۱). هنر ایران پارت و ساسانی، ترجمه: بهرام فره‌وشی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

گیمین، دوشن. (۱۳۷۵). دین ایران باستان، ترجمه: رؤیا منجم، تهران: انتشارات فکر روز.

محمدی‌فر، یعقوب. (۱۳۸۷). باستان‌شناسی و هنر اشکانی، تهران: سمت.

مشکور، محمدجواد. (۱۳۴۷). تاریخ اجتماعی در دوران اشکانی، تهران: انتشارات دانشسرای عالی.

مینوی، مجتبی. (۱۳۵۴). نامه تنسر به گشنسب شاه، تهران: انتشارات خوارزمی.

موسوی، سید احمد. (۱۳۷۴). دژ شهرهای گرد ایرانی در عصر اوستا، در مجموعه مقالات کنگره معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم، کرمان، ج ۱، سازمان میراث فرهنگی.

مجتهدزاده، غلامحسن. (۱۳۷۷). برنامه ریزی شهری در ایران، تهران: دانشگاه پیام نور.

محمدی، محمود. (۱۳۷۹). «تحلیل نقش متقابل وقف و شهرسازی، برنامه ریزی فضایی - کالبدی، راهبردی جدید در توسعه و بهره‌وری بهینه موقوفات»، وقف میراث جاودان، ش ۲.

مستوفی، حمدالله. (۱۳۸۱). نزهه القلوب، وحق محمد دبیرسیاقی، قزوین: حدیث امروز.

مولتون، جیمز هوپ. (۱۳۸۴). گنجینه مغان، ترجمه: تیمور قادری، تهران: امیرکبیر.

وندن برگ، لوئی. (۱۳۷۹). باستان‌شناسی ایران باستان، ترجمه: عیسی بهنام، تهران: دانشگاه تهران.

ورجاوند، پرویز. (۱۳۶۶). شهرسازی و شهرنشینی در ایران. به کوشش یوسف کیانی، تهران: جهاد دانشگاهی.

هرمان، جورجینا. (۱۳۷۳). تجدید حیات هنر و تمدن در ایران باستان، ترجمه: مهرداد وحدتی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

Canepa, P.M. (۲۰۱۷). The Two Eyes of the Earth Art and Ritual of kingship between Rome and Sasanian Iran, United States of America, University of California Press

Cordera, L., & Ricciardi, R.V. (۲۰۰۵). The Hatra project, A Proposal for the Creation of Database Comprising the Whole of City's Archaeological Records, Italy, Torino University, PP ۱۹-۲۷.

Hansman, J., & David, S. (۱۹۷۴). excavations at shahr, I qumis ۱۹۷۱, journal of the royal Asiatic society of great Britain and Ireland no ۱, pp ۱۷

H. T. Bakker (۱۹۸۲). Iconography of religions, cranningen, rijksuniversiteit, institute. Pp ۷

Keall, J.E. (۲۰۰۸). Achaemenian, Parthian, and Sasanian Persian Civilizations, Encyclopedia of Archaeology, ۸۱۹-۸۲۷.

Miller, D. (۱۹۹۳). The roman near east. ۳۱ B. C. A. D london: havard university press- pp ۳۲۹.

Moqimzade, Z. (۲۰۱۷). Comparative Comparison of City and Urbanism during Sassanid Period in Iran and the Ancient Roman. Journal of History Culture and Art Research, ۶(۱), ۶۶۸-۶۸۴